AL VIII-LEA SIMPOZION NAȚIONAL DE DIALECTOLOGIE
BELINȚ (TIMIȘ) 13 – 15 OCTOMBRIE 1994

EUGEN BELTECHI

LECTURI DIALECTALE: *ALR II* 76/CHIZĂTĂU (= *NALR – BANAT* 85)

1. Într-un timp al atlaselor lingvistice care vizează, mai nou, spații întinse (ca ALM sau ALiR) sau foarte întinse (ca ALE), după ce momentul nu prea depărtat al celor regionale fusese taxat drept o modă[1], ține de evidență că monografia dialectală a trecut nu doar în planul al doilea, ci chiar în umbră. Se pare că și în facultățile de litere ea nu mai are interesul pe care, ca temă a tezelor de licență sau de abilitare, îl constituise cu mai mulți ani în urmă. Așa încât dezideratul atât de cunoscut, exprimat la sfârșitul secolului trecut de Gaston Paris – „Il faudrait que chaque commune d'une part, chaque mot de l'autre, eût sa monographie, purement descriptive, faîte de première main et tracée avec toute la rigueur d'observation qu'exigent les sciences naturelles"[2] –, tinde să devină o nostalgică iluzie.

2. Totuși, înșiși autorii de atlase admiteau că monografia rămâne o modalitate necesară de cercetare a realității lingvistice, și aceasta mai ales datorită unor limite firești ale primelor. „Atlasele, admitea Emil Petrovici, nu pot […] înlocui monografiile dialectale, care trebuie făcute și de aci înainte cât mai temeinice, urmând o metodă riguroasă și – pe cât se poate – unitară pentru întreg teritoriul unei limbi, intrând în cele mai mici amănunte și prezentând cât mai mult material, mai ales texte"[3]. Sau, încă o dată Emil Petrovici, cu același, justificat, ton ritos: „Apariția atlaselor nu-i dispensează pe dialectologi de a da cât mai multe descrieri monografice ale diferitelor graiuri, prezentând sistemele graiurilor studiate cât mai complet și aplicând metodele lingvisticii actuale"[4]. Cum însă un atlas poate fi considerat, la urma urmelor, ca redând o sumă de graiuri, pentru surprinderea acestora într-o rețea cât mai densă, mergând până la exhaustiv prin explorarea terenului comună de comună (sat de sat), s-a preconizat întocmirea de microatlase, ca ultim stadiu al cercetărilor dialectale[5]. Dublând un

[1] Gerhard Rohlfs, *Romanische Sprachgeographie. Geschichte und Grundlagen, Aspekte und Probleme mit Versuch eines Sprachatlas der romanischen Sprachen,* München, 1971, p. XI.

[2] Gaston Paris, *Les parlers de France,* in idem, *Mélanges linguistiques* publiés par Mario Roques, Paris, 1909, p. 432.

[3] ALRT II, p. VII.

[4] *Probleme de dialectologie românească,* în CL, X, 1965, nr. 1, p. 5.

[5] Claude Deparis, *Dernier stade des recherches dialectales: l'exploration commune par commune,* în *Actele celui de-al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică,* București, 15–20 aprilie 1967, vol. II, București, 1971, p. 251-255. De fapt, încă mai înainte, O. Parlangèli, *Per l'Atlante linguistico di una regione italiana (del Salente, ad esempio),* în „Orbis", VI, 1957, nr. 1, p. 94-104, cerea

asemenea microatlas şi analizând faptele într-un context cuprinzător, rezultat din viziunea oferită de celelalte atlase (regionale, naţionale), monografia, ca lucrare de descriere sistematică, dar şi de *interpretare a faptelor şi fenomenelor lingvistice,* şi-ar realiza cu adevărat menirea.

3. Constatarea de la începutul acestor rânduri îşi păstrează însă adevărul: interesul pentru cercetarea punctuală, a graiului unui sat (fie ea şi parţială: sistemul fonetic şi fonologic al graiului din… etc.) a scăzut simţitor, deşi nimeni nu va putea nega mulţimea de aspecte ce pot fi reţinute pentru studiu – de la detaliu şi până la descifrarea semnificaţiei lui (desigur, nu doar lingvistice!), de la corelaţiile şi comparaţiile ce se impun uneori de la sine până la dinamica graiului, cu desprinderea unor eventuale tendinţe. Şi – revenind –, dacă atlasul poate fi considerat şi o sumă de monografii *in nuce,* asemenea fapte legate de graiul unei localităţi anume pot fi extrase şi din „lectura" dosarului anchetei întreprinse acolo.

Dincolo de pledoaria pentru monografie ca modalitate de cercetare şi interpretare, pentru cele ce urmează, intenţia de monografie, în acest sens, ne este străină; am invocat-o doar pentru ideea de unu – *mono-* – (graiul unui sat, aspecte ale acestuia) între altele, nu pentru cea de „amplu, tratat detaliat şi multilateral, exhaustiv". În schimb, termenul *lectură* are, în acest context, un plus de conotaţie, previzibil, de altfel. Nu insistăm, totuşi, acum, prea mult.

4. Asemenea unui dicţionar, un atlas, în mod obişnuit, nu se citeşte. Se spune că se consultă. Urmărim, pe una sau mai multe hărţi, configuraţia teritorială sau evoluţia unui fapt lingvistic (fonetic, gramatical, lexical), identificăm, pe una sau mai multe hărţi, forme şi sensuri, comparăm şi corelăm, dar mai rar… citim de la un capăt la altul un atlas. Chiar aşa stând lucrurile, o „lectură" de asemenea factură este – o ştie bine cel avizat – un fapt complex, de căutare răbdătoare, de atenţie continuă, încordată. Ea – lectura aceasta – presupune antecedenţe, dar şi finalitate, de obicei bine precizată, nu evită sugestiile şi nu ocoleşte complicaţiile ce se ivesc, necesită reveniri, cheamă alte lecturi, de aceeaşi sau de altă factură. Poate fi la fel de pasionată sau, mai rar totuşi, fastidioasă, ca orice lectură.

5. Încercăm, de astă primă dată, ca, în urma unor asemenea lecturi, să reţinem – pentru a ne păstra în acelaşi câmp semantic – câteva „impresii" asupra graiului din Chizătău, unul din satele care cu atâta generozitate şi interes găzduieşte ediţia a VIII-a a simpozionului nostru.

Un sat nu prea mare – numărul locuitorilor trece cu puţin peste mie –, între *begéi̯* şi *ćimíş,* dar bine cunoscut în Banat şi nu numai. Pentru că, dacă asemenea altor sate bănăţene el poate fi unul dintre cele mai potrivite exemple pentru ceea ce Lucian Blaga numea „barocul etnografiei româneşti", Chizătăul are, pe deasupra, în această privinţă, şi meritul începătorului de drum. Aci, la 1857 – dacă nu chiar în

unui atlas regional: „*I punti dell'inchiesta devono essere tanti quanti i centri abitati della regione presa in esame* [s.a.]. Ed ancora: il rilievo di ciascun punto non deve limitarsi a darci l'immagine di un dialetto individuale, scelto più o meno a caso, ma deve sforzarsi, con alcune garanzie che ni sembrano assolutamente indispensabili, di rappresentare il linguaggio «medio» di quel punto" (p. 96).

1840 –, preotul Trifu Şepeţian înfiinţează „corulu vocalu alu plugariloru din Chiseteu”, după cum ne informează un document al timpului, cor ce va constitui o noutate absolută, un fapt cu totul ieşit din comun, mândria şi faima satului[6]. Va fi însă un început de drum nu doar pentru Chizătău, ci şi pentru întreg Banatul, căci, model şi îndemn, sprijinitor activ prin cursurile de dirijat şi de alfabetizare muzicală şi chiar prin dirijori răspândiţi în alte localităţi, el a contribuit la crearea a numeroase alte coruri ţărăneşti[7], un fapt cu urmări sociologice şi culturale uşor de presupus. Să mai adăugăm, în trecere doar, că tot de aci, din împrejurimi, din părţile Lugojului adică, a pornit şi poezia dialectală bănăţeană, şi ea un fenomen aparte, depăşind deja centenarul. În paranteză, vom mai spune că tot din apropiere – Găvojdia, la sud de Lugoj – provin şi primele texte dialectale dacoromâne în transcriere fonetică: Émile Picot, 1871.

6. „Lectura” noastră are, de la bun început, un nesperat avantaj, căci *trei* sunt „volumele”, „cărţile” care tratează o „temă” unică – graiul din Chizătău: dosarul de anchetă Emil Petrovici pentru ALR II, anchetă efectuată la sfârşitul lui august 1930, şi dosarele celor două anchete pentru NALR – *Banat*, ale colegilor Maria Purdela-Sitaru (= P.; sfârşitul lui iunie şi începutul lui iulie 1968) şi Nicolae Mocanu (= M.; aprilie 1971). Ne permitem să adăugăm la acestea, pe de o parte, şi calitatea noastră de informator-anchetator, ca unul a cărui copilărie s-a întâmplat pe aceste meleaguri (în satul vecin, *şănoviţa*) – ceea ce, de altfel, ar trebui să şi justifice îndrăzneala noastră de a aborda „tema” Chizătău –, şi, pe de altă parte, calitatea de coautor la NALR – *Banat,* ceea ce uşurează plasarea faptelor într-un cadru mai cuprinzător.

Surprins în trei anchete, la date simţitor diferite, – cele două faţă de prima –, am spune că graiul din Chizătău beneficiază de un examen profund şi, poate, mai apropiat de realitate: e firesc ca trei anchetatori şi un număr cel puţin dublu de informatori să constituie, mai mult decât în situaţiile obişnuite (1 anchetator – 1 informator), garanţia unei bogăţii de fapte şi o mai mare apropiere de medie, dincolo de idiolect. Tentaţia unei comparaţii între cele trei anchete nu e pentru noi un subiect în sine – aşa cum, cu o anume frecvenţă, se practică în ultimul timp – cu concluzii de natură diferită asupra graiului însuşi, asupra evoluţiei lui sau asupra transcrierii, ci se limitează la convingerea că ele au un bine venit caracter complementar, că aduc un plus de autentic.

7. O asemenea comparaţie ne-ar dezvălui, de pildă, fapte cărora trebuie să le conferim statut de variaţie liberă. Faţă de *n* + e, i, întotdeauna palatalizat, *l,* în aceleaşi condiţii, are regim fluctuant: în ALR II – nepalatalizat: *lipím* [3785], *líŋgură* [3790], *lĭ́že* [2109] etc.; în alternanţă: *límbă*, sg., nepalatalizat, faţă de *lˡ′imbi̯,* pl. [2108]; + *i̯: li̯ĕžĕ* [3214], *li̯ĕmn*, la [3225] *l′i̯ĕ́mnu*, palatalizat + *i̯,* la [2181], situaţie care apare cu o anume frecvenţă: *văsî́l′i̯ĕ* [3210], *cl′i̯ánţă*; *cl′i̯ę̆nţă*

[6] Cf. Sever Şepeţian, *Corul de la Chizătău. 100 ani. 1857 – 1957,* [Bucureşti, 1957].

[7] Vezi *Chizătău, leagănul corurilor bănăţene.* La 125 de ani de cântec organizat. Schiţă monografică de Dimitrie Onciulescu şi Ion Cărăbaş, Timişoara, 1982.

[3809] etc., ca, de altfel, şi *l'*: *l'impede* [2182], *ţâl'il'i* [3268], sau: nu *pl'ĭĕcá* [3215], cu *l'i̯*, *pl'i̯ávă* [3786] etc.; în NALR: nepalatalizat: *măsḁ́le* (P.), *măsăli̯ĕ* (M.) [240], *limburúş* (P.) / *l̕imburúş* (M.) [166]; în alternanţă, adesea: *límbă* [236], dar şi *l'ímbă* [171] (P.), faţă de *l̕ímbă* [236] (M.), *língină* (P.), dar *l̕íngină* (M.), *ling* (P.), dar *l̕ing* (M.) [238], dar şi palatalizat la ambii: *pẹ́l̕e* [275] etc. Particularitate de transcriere? Evoluţie? Nici una, nici alta: forme care coexistă în variaţie liberă.

Iată o altă situaţie cu acelaşi statut: E. Petrovici notează obişnuit iotul după labială (deşi subdialectului bănăţean îi e atribuită, în cursurile universitare, mai ales, tocmai lipsa acestuia): *pi̯ĕpt* [2199], *pi̯ẹ́l̕a* [2288], *împi̯ẹ́l̕e* [3261], faţă de NALR: *pẹ́l̕ĕ; pei̯* [275], dar şi *pi̯ĕpt*; *pi̯ĕpturĭ* [289, 290], *şćírbe* (P.) / *şćírbi̯ĕ* (M.) [252], *zobẹ́l̕e* (P.) / *zobi̯ẹ́li̯ĕ* (M.) [256] sau *mel*; *mi̯ei̯* (P.) / *mi̯el; mi̯ei̯* (M.) [905] etc.

Diftongul *o̯a* e notat obişnuit ca *u̯å* în toate anchetele: ALR II: *mu̯ål'i̯ĕ* [2182], *supsu̯ắră* [2193], *cu̯ắstă* [2200], *u̯ắsă* (pl.) [2282], *împu̯ắlă* [2285], *nu̯ắpće* [2374] etc.; NALR: într-o anchetă, obişnuit *u̯å* (P.): *su̯ắcră, ru̯ắbă, pu̯ắrtă* etc., faţă de *o̯a* în cealaltă: *po̯ártă, o̯álă, co̯ásă* etc. (M.), dar uneori şi *u̯å* la ambii: *u̯ắi̯ĕ* sau invers: (P.) *nu̯ọ́u̯ă,* (M.) *nu̯ắu̯ă* etc. Către est, spre Ardeal, se conturează o arie foarte clară de *ọ*; şi la Chizătău apare notat un *ọ* pentru *o̯a*, mai rar la E. Petrovici (mai ales urmat în silaba următoare de *ă, a*): lúnă *nọ́u̯ă* [2452], *vu̯ọ́u̯ă* [3049], *a du̯ọ́u̯a* [2331], şi Maria Purdela-Sitaru, mai des însă la N. Mocanu: *su̯ọ́cră, rọ́bă, pirọ́i̯ĕ* etc. Sporadic, aici, în ALR, apare şi alt fenomen ce ne duce spre Ardeal: *o* > *u̯ă;* dar numai, încă o dată, sporadic (*o* păstrându-se): *u̯ăs,* dar şi *u̯os,* ca şi *nu̯ăd, tu̯ort, mu̯otcă,* în ultimele două cu *o* suprapus peste *ă*. Bineînţeles, exemplele ar putea continua. De pildă, cu alternanţele *e̯a/i̯a, ă/î̯ă, u/u̯u, i/i̯i* etc. Realitatea coexistenţei lor ne pare mai presus de îndoială.

8. Demne de reţinut sunt două situaţii mai aparte, care ar putea, dincolo de caracterul lor fluctuant, uneori ezitant, sugera o tendinţă de evoluţie. Mai întâi *ḑ* în alternanţă cu *z* (bineînţeles, în elemente de continuitate): în ALR – *búnă ḑíu̯a* [3574], dar şi de 2 ori *búnă zíu̯a* [3575], [3576], în întrebări învecinate; *búḑă*, cu *búḑăli̯e* [2062], [2063], dar şi cu *ḑ* suprapus peste *z*, *buḑă, buḑát* [2060], [2061], tot în întrebări învecinate; de asemenea, obişnuit, *dumńĕzắu̯* [3075, 3091]; în NALR, de regulă, *ḑ;* dar şi situaţii ca aceasta: (P.) *visắḑ;* ~; *visáḑă*, faţă de *visắz*; ~; *visáḑă* (M.). Apoi *j/ź*: în ALR, fără excepţie, *ź: źói̯ă* [2404], *źumătáće* [2365], [2369], *źu̯ắcă* [4333], *să źúđecă* [3601], *źuđecătórĭ* [3604], *doi̯ źuń* [3578]; în NALR, de obicei, la Maria Purdela-Sitaru *ź*, la N. Mocanu *j*: *źuđecátă, źuđecătórĭ / juđecátă, jūđecătórĭ, źug / jug, źuŋc / juŋc*, dar şi *ź* comun: *źuŋgi̯, źoi̯, źor, să źu̯ắre, źoc* etc. Să fie reflexul firesc al lui *ĝ* sau pur şi simplu o influenţă actuală, a limbii literare? Încadrată în arie, situaţia ar avea ca răspuns varianta secundă.

9. Oricum, alături de fireştile fapte de continuitate proprii subdialectului bănăţean, enumerate într-o banală caracterizare a lui, aria lingvistică în care se încadrează graiul din Chizătău cunoaşte câteva evidente evoluţii. De pildă, intermediarul, dar şi mai vechiul *î* iniţial, în forme ca *îmfla, îmbla* tinde să fie înlocuit cu *u*-, rezultat prin asimilare, însuşit ca normă de limba literară (desigur, poate fi vorba, la o adică, şi de o influenţă a acesteia): în ALR *u* e preponderent: *úmblă, ũ̯flă,* dar şi: *úmblu*, [k] *î́mblu*, rar: *úmblu* (chiar dacă se poate continua, mai încolo, tot cu *úmblu*), *îmflu*; în NALR – informatorul dnei Purdela-Sitaru dă obişnuit formele cu *î*-: *î́mblu, î́mflu, să î́mflă*, dar şi, o dată, *ⁱúmflu*, faţă de cel al dlui Mocanu, căruia, deşi le preferă pe cele cu *u-,* nu-i sunt străine nici cele cu *î*-.

10. Ceea ce caracterizează cu fermitate graiul din Chizătău şi aria bănăţeană nord-estică din care face parte este rostirea lui *i*, după un *r*, fapt înregistrat, fără excepţie, în toate situaţiile, de toate cele trei anchete: *griu̯, briu̯, friu̯, riu̯, mă rid, rít, rípă, tăríţă*, *am doborít, frinárⁱ, ogorím, ogorít, am omorít, mi s-o urít, pîrít, am tăbărít* etc. N. Mocanu identifica această rostire cu un arhaism fonetic ce ar individualiza aria în discuţie[8].

11. De altfel, e de observat în această arie o preferinţă anume a menţinerii/ a rostirii anterioarelor după un *r*: *rebd, cri̯ápă, rⁱę́šĕ, rekéḑ, mérⁱĕ, pérⁱĕ, bre̯ázdă, re̯áţă, reţóń, (să) aréţ* (2 sg., dar *(să) arắt,* 1 sg.) etc. Situaţiile de tipul *să veđerádă*, *mugurádă* etc. se explică prin analogie: cf. *înspicádă*; *e* după *m*, însă, în um*e*r, trebuie să fie, mai repede, rezultatul unei analogii după plural.

12. Diftongul *e̯a* în secvenţa -*e̯áu̯ă* se realizează ca *ę*, configurând, de asemenea, o arie îngustă de la est, fără a atinge însă, către nord, Mureşul: *curę́u̯ă, verźę́u̯ă*, *purśę́u̯ă, ńę́u̯ă* etc.

13. Consecventă e şi prezenţa lui *ă* în împrumuturi, netrecut la *e* în *năcaz;* la *o*, în *năroi;* la *i*, în *năsî́p;* după cum nici *t* + *i,* în împrumuturi din germană, nu devine *ć: tíşlăr, fruştúc,* cum se întâmplă spre sud.

14. O altă particularitate a ariei nord-bănăţene, o inovaţie însă de data aceasta, trebuie considerată africatizarea palatalei *ḱ*: *şćop, ćemát, ćemătórⁱ, ćag, să-nćágă,* (îi̯) *ćar* (aşá), *ćíŋga* etc., dar nu şi: *părⁱę́ke, kíćă.* În schimb*, rekéḑ*, cu *t* > *k,* ca şi *kei̯* (P.), alături de *tei̯* (M.).

15. Câteva accentuări ce par mai puţin obişnuite vor fi rezultat, probabil, prin analogie: *gălbín* (la Purdela-Sitaru), dar, obişnuit, *gálbăn; ţuţúrⁱ* (cu disimilarea totală a lui *r*) – poate după verbul *ţuţulá (îl tuţul); predícă, catolíc, catolícă* etc.

[8] N. Mocanu, ***Riu, friu, briu, griu*** *etc. Răspândirea actuală în graiurile bănăţene,* în CL, XXVII, 1982, nr. 2, p. 152-160.

16. Ne oprim, deocamdată, aici. Enumerarea de fapte – şi fonetice, în continuare, dar, în egală măsură, şi gramaticale şi lexicale – contribuie la individualizarea, măcar în parte, a unei arii de nord-est, arie în care se înscrie şi graiul din Chizătău. Nu am vrea însă ca *aria* să fie interpretată ca unitate distinctă, bine conturată, opusă alteia sau altora. Prin trăsăturile ei fundamentale, ea este, cât se poate de firesc, general bănăţeană. Cele înşirate mai sus – limitate la fonetică – evidenţiază nota aparte ce uneşte graiurile localităţilor din această latură a Banatului, parte în care apropierea de Transilvania începe, fie şi timid, să se facă simţită.

Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară
„Sextil Puşcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviţă, 21